

elevtallet derimod falder, således at der i 1829 på de ti højere skoler gik 813 elever og i 1839 kun 500. Elkar undersøger, hvor disse bagefter gik hen og konstaterer, at foruden Kiels og Københavns universiteter var det først og fremmest Berlin, Göttingen og Heidelberg, der tiltrak de studerende fra Slesvig og Holsten. Men kun 3,968 % af de mandlige unge mellem 21 og 30 studerede videre, og dette tal falder ovenikøbet i perioden (se kap. 3).

Dernæst ser Elkar på, hvem det var, der gik på de højere skoler, og når ved hjælp af et meget omfangsrigt talmateriale til, at der kun kom utrolig få »nye« studerende, dvs. studerende fra ikke-akademiske familier; heller ikke stipendiemulighederne ændrede afgørende ved dette.

Og hvad lærte så denne lille gruppe af studerende hjemme, i folkeskole og gymnasium og på universitetet? Disse spørgsmål tages op i de tre sidste kapitler. Elkar kommer her ind på et specielt problem for Slesvig og Holsten, nemlig sproget, og ser derefter på selektionsprocessen i folkeskolen. Derpå gennemgås undervisningen i de højere skoler – »Der Beginn des öffentlichen Lebens« – som Elkar forstår at give et meget levende billede af. Formålet med undervisningen var »dem Staat rechtschaffene und nützliche Unterthanen zu erziehen« (»Allgemeine Schulordnung für die Herzogthümer Schleswig und Holstein« fra 1814), og der synes at have været forbavsende få forandringer. Timetallet steg noget, men disse timer bruges i modsætning til de tyske stater til fordel for de klassisk- sproglige fag.

Sidste kapitel – »Junges Deutschland unter altständischer Liberalismus« – prøver at se nærmere på selve selektionsprocessen. Også i dette afsnit har Elkar formået at udnytte meget og forskelligt kildemateriale. Han bekræfter opfattelsen i Heinz-Joachim Tolls ovenfor anmeldte bog om et interessesfællesskab mellem studerende og lærere i Kiel (s. 289) og viser iøvrigt, hvordan det nationale spørgsmål først langsomt kom til at spille en rolle.

Til en forståelse af dette forhold, af baggrunden for liberalismen, den slesvig-holstenske bevægelse og hele den nationale kamp i forrige århundrede er Elkars bog et vigtigt bidrag.

Otto Rühl

GEOFF ELEY: *Reshaping the German Right. Radical Nationalism and Political Change after Bismarck*. New Haven & London, Yale University Press, 1980. x + 387 s.

Geoff Eley har med denne bog ønsket at se nærmere på de nationale bevægelser i kejsertidens Tyskland: Under hvilke forhold udvikledes denne specielle højrefløj-ideologi – radikal nationalisme med et stærkt nationalistisk præg? Hvordan er de opstået, hvordan arbejdede de, hvilke følger fik de?

Eley starter med at markere, hvor han står i den stadig livlige debat om Tysklands historie før og under 1. Verdenskrig, og han understreger klart en afstandstagen fra den forsimplede tese om en lige linie fra det andet til det tredje rige. Det, han ønsker at undersøge, er det specielle fænomen, som de nationalistiske pressionsgrupper udgør i perioden fra 1890 og frem, og også her starter han med en afstandstagen: De nationalistiske pressionsgrupper ses normalt som »de herskendes instrument for at fastholde status quo«; det er forkert, mener Eley, eftersom disse grupper ofte var i strid med det officielle politiske system.

Han gennemgår derpå de enkelte organisationer: *Alldeutscher Verband* (fra 1891), *Ostmarkenverein* (1894) og *Flottenverein* (1898) – og her lægges specielt vægt på »Flottenverein«, som Eley har skrevet disputats om. Han viser, hvorledes denne forening, der var den absolut største med over 300.000 medlemmer, i sig rummede flere modsætninger, bl.a. mellem de såkaldte honoratiorens og så den store brede skare, der ikke var bange for at føre oppositionspolitik fra højre – mod regeringen.

I forlængelse af dette går Eley i bogens anden halvdel nærmere ind på pressionsgruppernes indre forhold: Hvem var med, hvorfor var de med og hvad betød det for dem? Han understreger i denne del forskellene mellem de forskellige pressionsgrupper og gør op med bl.a. Wehler, der i *Das deutsche Kaiserreich* lader »Die nationale Verbände« være nærmest én eneste gruppe (Eley s. 155 ff). Og Eley fastslår, at »the nationalist factor in Wilhelmine politics cannot be easily reduced to a 'stabilizing' factor in the political system. On the contrary, it led to all sorts of conflicts within the right as to how far and in what ways the national idea could be exploited as an integrative force« (s. 184).

Dette er også baggrunden for, at Eley ser på det stærke populistiske præg, der efter hans mening præger især »Flottenverein« – et forhold, der igen understreger en tillidskrise mellem regeringen og pressionsgrupperne. Og denne tillidskrise øges, jo svagere højrepartierne står politisk, især efter valget i 1903, hvor SPD vandt kraftigt frem. Når man undersøger de nationale forbunds historie, er det efter Eleys mening derfor ikke muligt at acceptere Wehlers og andres teorier om de nationale forbund som statens forlængede arm.

Det bliver især tydeligt ved at se på *Alldeutsche Verband*, der i dec. 1902 officielt fordømmes af Bülow i Rigsdagen efter at have modtaget nogle Boer-generaler i Berlin (s. 242 ff), og på Flottenvereins krise i forholdet til regeringen i 1905, hvor Keim beskylder Tirpitz for at taktiske grunde ikke at fremsætte en tilstrækkelig omfattende ny flådelov (s. 269 ff).

Først efter rigsdagsvalget i 1907, hvor SPD gik tilbage, og hvor de radikale nationalister deltog ivrigt i valgkampen, sker der et skift. De nationale forbund arbejdede nu åbenlyst på at skabe en større enighed på højrefløjen, noget, der dog først lykkedes med dannelsen af Vaterlandspartei i 1917 og DNVP efter krigen.

Denne udvikling interesserer Eley mindre og er absolut den svageste del af bogen. Og det virker lidt grotesk, når Eley i indledningen skriver, at han vil se på den politiske proces i Tyskland fra 1890 »into the early years of the Weimar Republic«, når tiden efter 1918 behandles på knap 6 sider og i et appendix på s. 370. Endelig er det vist ret utraditionalt at slutte et historisk værk som dette uden en egentlig konklusion.

Men som et værk om de nationalistiske pressionsgrupper i 1890'erne og frem til 1905/06 er bogen både grundig og spændende og rummer flere nye opfattelser.

Otto Rühl

HERMANN VON DER DUNK: *Die Niederlande im Kräftespiel zwischen Kaiserreich und Entente*. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1980. 44 s.

Denne lille bog rummer et foredrag, som Herman von der Dunk holdt på Institutet for europæisk historie i Mainz i dec. 1979. I dette viste han, hvorledes Tyskland og Holland i perioden 1871–1914 økonomisk var så tæt sammenknyttede, at en toldunion flere gange blev overvejet. Tyskerne var interesseret i at få fri adgang til Rhindeltaet, de to hollandske havne og kolonierne. Men for Holland var neutralitet det, der bedst betalte sig, og såvel Ententemagterne som kejserriget accepterede dette, da det også i tilfælde af krig rummede fordele for begge parter.

Otto Rühl

OLE HYLDTOFT, HELLE ASKGAARD OG NIELS FINN CHRISTIANSEN: *Det industrielle Danmark 1840–1914*. Systemes historiske kildehæfter, Herning, 1981. 374 s. Ill.

En smuk, veludstyret, varieret og tæt redigeret samling af kildefragmenter om dansk industris udvikling og industrialiseringens konsekvenser fra den tøvende genopstart i